

Literatuur als leefwijze

Vanzelfsprekendheden in de literatuur

MARITA MATHIJSEN

Op 1 november 1997 stond er in *de Volkskrant* een interview met de sonnetschrijver Jan Kal. Het was een aangrijpend gesprek met de dichter die enige jaren geleden uit het systeem van het Fonds van de Letteren gestoten is en die sindsdien in armoede leeft. Hij wil geen uitkering ontvangen van de sociale dienst, want hij is een dichter en hoort dus een werkbeurs te krijgen van het Fonds. De erkenning van zijn dichterschap hangt voor hem samen met zijn toelating in het Fonds voor de Letteren.

Voor Jan Kal is het vanzelfsprekend dat een dichter van niveau gesubsidieerd wordt door de staat. Voor de negentiende-eeuwse dichter was het een volstrekte vanzelfsprekendheid dat hij *niet* gesubsidieerd werd. Tot een flink stuk in de jaren dertig van de vorige eeuw was het zelfs niet ongebruikelijk dat dichtwerk onbetaald bleef en dat er met wat presentexemplaren volstaan werd.

De kwestie van de financiering van letterkunde is slechts een onderdeel van wat er zichtbaarder geworden is van de literatuur sinds we in Nederland van 'negentiende-eeuwstudies' kunnen spreken, en daarover mogen we toch wel ongegeneerd spreken als we kijken naar het aantal proefschriften over de negentiende eeuw dat na de oprichting van onze werkgroep in 1976 verschenen is. Wat er sindsdien gebeurd is onder de literair-historici heeft vooral te maken met het openleggen van het sociaal systeem van de literatuur. Werd er vroeger bij wijze van spreken alleen gekeken naar wat er uit de kraan kwam, nu telt het hele systeem van watervoorzieningen mee, inclusief de aanvoer en de afvoer. Daarbij zijn er vooronderstellingen blootgelegd die voordien zo gewoon waren dat men zich niet realiseerde dat ze wel gehanteerd werden.

Het is niet mijn bedoeling alle belangrijke verworvenheden van ruim twintig jaar onderzoek van de Nederlandse negentiende-eeuwse letterkunde in vogelvlucht te presenteren. Ik richt me alleen op de verkenningen in het sociale systeem. Daardoor blijven de begripsgeschiedkundige, de poëtische, bibliografische en editorische ontwikkelingen buiten beschouwing, hoe belangrijk die ook zijn.

De vanzelfsprekendheden in het sociale veld die zichtbaar zijn geworden

wil ik onderbrengen in vijf gebieden, ontleend aan bekende indelingen van literaire sociosystemen.¹ In de eerste plaats kijk ik naar de *lezers*. Daarbij betrek ik hun ordening in genootschappen. Vervolgens wend ik me naar de *uitgevers* en hun strategieën om de lezers te bereiken. Bij de uitgevers betrek ik ook de verspreidingskanalen die zij tot hun beschikking hadden, zoals de bibliotheken. Aan het begin van de keten staan de *schrijvers*. Hun status in de maatschappij zal een centraal punt blijken te zijn. Om de boeken bij de lezers te krijgen zijn er behalve de uitgevers nog een ander soort *bemiddelaars* nodig. Dat zijn degenen die de literatuur toelichten: de critici, de literair-historici, de leraren en hoogleraren. Tenslotte staat centraal het product zelf: de *literatuur* en de functieopvattingen die daarin besloten liggen.²

Dat er vanzelfsprekendheden zichtbaar zijn geworden is overigens een veeg teken. We zijn al zover van de negentiende eeuw af, dat we ons kunnen distantiëren van dat wat toen gewoon gevonden werd. Het tekent hoever we op weg zijn naar de eeuw waarin de negentiende eeuw niet meer de vorige eeuw genoemd kan worden.

1. Lezers

Het is nu, zestien jaar na de opzienbarende lezing van Bernt Luger: 'Wie las wat in de negentiende eeuw' op het Vijfde Symposium van de Werkgroep 19e eeuw in 1981, bijna onvoorstelbaar dat er jarenlang literatuurgeschiedenissen geschreven zijn vrijwel zonder aandacht voor de lezer.³ Pas met de opkomst van de receptie-esthetica is de lezer als onderzoekscategorie ontdekt. De historische lezer bleek weldra internationaal een goudmijn voor promovendi te vormen. De opkomst van de receptie-esthetica had ongetwijfeld met de maatschappelijke veranderingen van de jaren zestig te maken. In het kader van de democratisering verschoof de aandacht van de top naar de massa, van de schrijver naar de lezers. Het is een verschijnsel dat niet beperkt bleef of specifiek is voor de bestudering van de negentiende eeuw: alle eeuwen bleken er een nieuwe invalshoek voor het onderzoek bijgekregen te hebben. De uitkomsten ervan zijn wel voor elke tijd anders, en heel specifiek.

Hoe komt het dat het lezersonderzoek pas zo kort deel uitmaakt van het object? Het veld bleef onzichtbaar omdat het niet als object van de literatuurgeschiedenis beschouwd werd. Axioma was, dat de literatuurgeschiedenis de geschiedenis van schrijvers en literaire teksten was, gebaseerd op selectiecriteria en waardeoordelen waartoe de schrijver van de literatuurgeschiedenis competent geacht werd. De vroegere literair-historici stelden zich eenvoudigweg niet de vragen die er nu gesteld worden over de lezer, zijn gedrag, zijn competentie, zijn smaak en zijn invloed.

Maar dat de lezer van de negentiende eeuw zichtbaar geworden is, wil nog niet zeggen dat hij tastbaar geworden is. Er is een gestalte opgedoken die

als een negentiende-eeuwse 'dissolving view' af en toe waargenomen kan worden, maar die meestal slechts vaag vanuit de verte als een schim voorbij komt. Weliswaar lijkt Han Brouwer in zijn dissertatie ons met naam en toenaam enkele concrete lezers voor te stellen, die hij bovendien in de sociale en culturele context van de stad Zwolle plaatst, maar zodra we aan die lezers willen vragen hoe, wanneer, waarom, met wie en óf ze de boeken gelezen hebben, trekken ze zich terug in de schemer van het verleden.⁴

Het grootste probleem van het historisch lezersonderzoek blijkt het gebrek aan materiaal te zijn. Empirisch onderzoek naar *koopgedrag* is wel mogelijk omdat er enkele complete administraties van boekhandelaren overgeleverd zijn, maar onderzoek naar *leesgedrag* is veel complexer omdat de bronnen daarvoor ongelijksoortiger zijn. Bovendien sporen de conclusies van lezersonderzoeken die gebaseerd zijn op contemporaine uitspraken niet met die van de empirische. Over het aantal lezers alleen al heersen uiteenlopende meningen. Algemeen werd in navolging van Engelsing onder boekhistorici aanvaard dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw op Europees niveau een lezersrevolutie zou hebben plaatsgevonden, waarbij het intensief lezen van enkele boeken verschoof naar het extensief lezen van veel boeken.⁵

Nederland kende een hoge alfabetisering, vergeleken met het buitenland, wat zou kunnen wijzen op een hoog leesniveau in Nederland. Bovendien zou de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen sterk leesbevorderend gewerkt hebben. Geen enkele reden dus om te denken dat er in Nederland geen lezersrevolutie zou plaats hebben gevonden. Het onderzoek van Kloek & Mijnhardt en Brouwer naar het koopgedrag in respectievelijk Middelburg en Zwolle, levert echter afwijkende conclusies op. Zij verwijzen de gangbare voorstelling van een revolutionaire uitbreiding van het leespubliek in de achttiende eeuw naar de prullenbak van de geschiedenis. Op basis van empirisch onderzoek menen zij alledrie dat er pas na 1850 sprake is van een aanzienlijk groter leespubliek en een toegenomen lectuurconsumptie.⁶ Dit wordt gestaafd door onderzoek vanuit de technische hoek: Dick van Lente, die de techniek van de grafische industrie onderzocht heeft, meent dat er pas na 1840 toename van de boekproductie en vergroting van de oplagen is.⁷ Desalniettemin moet vastgesteld worden dat er in de eigentijdse publicaties van juist de eerste helft van de negentiende eeuw veel geschreven wordt over en gewaarschuwd voor de toegenomen leeslust, wat erop wijst dat de tijd zelf wél een groei van het leespubliek waarnam. Een weinig georganiseerde maar toch zeker aanwezige antileesbeweging bevestigt dat de tijdgenoten in elk geval méénden dat er meer gelezen werd dan ooit en dat het publiek zich verbreed had.⁸ Misschien mag voorzichtig geconcludeerd worden, dat er in de eigentijdse beleving een uitbreiding van het leespubliek bestond die zich niet direct weerspiegelt in het koopgedrag. Het boekbezit bleef nog beperkt. Het intensief lezen van het boek bleef misschien wel gehandhaafd op een andere manier, niet omdat die éne lezer het boek uit eigen bezit steeds herlas, maar omdat één exemplaar

van het boek door veel verschillende lezers gelezen werd, in de leeskring of de leesbibliotheek.

Het sociale stratificatieonderzoek van de historici heeft nog niet geleid tot indelingen van lezersgroepen. Aangenomen is, dat het lezen van bepaalde genres klassegebonden zou zijn. De commerciële leesbibliotheek zou zich ontfermd hebben over de toegenomen groep leetuurbehoefigen uit de lagere klassen. Daar konden de lezers zonder 'literary competence' de griezelromans lenen, waarvan onlangs zo'n aardige inventarisatie verschenen is.⁹ Aangenomen wordt ook dat de hogere klasse literatuur in het Frans las. Daar staat de empirische conclusie van Han Brouwer tegenover: leeturaanschaf in althans Zwolle blijkt niets van doen te hebben met sociale positie en evenmin veel met inkomen en vermogen. 'De sociale stratificatie blijkt, kortom, een ontoereikende matrix voor de analyse van culturele verhoudingen.'¹⁰ Volgens hem is er een kleine vaste groep kopers, en die komt uit alle lagen van de bevolking. Misschien dat een stratificatie naar geloof nog tot verrassingen zou kunnen leiden, maar tot nu toe is er slechts beperkt onderzoek voorhanden naar de religieuze lezer.

Laten we eens naar een ander aspect van het lezersonderzoek gaan. K. Schippers heeft eens een lezing gegeven over het gebied dat zich bevindt tussen de ogen en het waargenomen object, een tussenruimte waar nooit iemand enige aandacht voor heeft en die toch ook bestaat. In dat gebied hebben decennialang de genootschappen, leeskringen en redrijkerskamers uit de negentiende eeuw gezweefd. Ze waren er wel, maar niemand nam ze waar. Toch blijken de literaire genootschappen nog tot diep in de negentiende eeuw te hebben bestaan. Singeling noemt ze 'de kinderen van een gelukkig huwelijk tussen een algemene neiging tot clubvorming (sociabiliteit) enerzijds en literaire opvattingen anderzijds'.¹¹ Voor de beschrijving van het negentiende-eeuwse literaire leven zijn de genootschappen in hun verschillende vormen van cruciaal belang. De literatuur wordt niet alleen op papier beoefend, maar voor een groot deel ook in de voordracht. Er is een bruisend literair uitgaansleven met tournees van schrijvers, eerste openbaarmakingen van teksten voor toehorend publiek, verhandelingen en voordrachten van bekroonde gedichten. Singeling en Van den Berg hebben de literaire genootschappelijkheid in tijdvakken gefaseerd, respectievelijk voor de achttiende en de negentiende eeuw.¹² Singeling brengt drie fasen aan, waarvan de eerste twee in de achttiende eeuw vallen. De derde fase is van belang voor de negentiende eeuw. Ook Van den Berg heeft in zijn verspreid gepubliceerde artikelen een fasering aangebracht, die toegespitst is op de negentiende eeuw. Singelings derde fase valt gedeeltelijk samen met Van den Bergs tweede fase, waarin de schrijver een voordragende kunstenaar achter het kathedraal is. In deze fase van de genootschappelijkheid is er onderscheid tussen actieve en passieve leden. De actieve leden zijn de schrijvers die hun individueel totstandgekomen werken voordragen aan de passieve, betalende leden. Onderling zijn er grote verschillen: er

zijn kleine lokale en ook nationale genootschappen, en er zijn meer gesloten en meer open genootschappen. De gesloten genootschappen waren niet uit op openbaarheid, werkten achter gesloten deuren en bezaten als zodanig weinig uitstralingskracht. De tweede timmerden aan de weg, schreven prijsvragen uit, hielden openbare vergaderingen en gaven zo nu en dan genootschapswerken uit. Met name de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen heeft een cruciale functie gehad in de literaire openbaarheid van de eerste helft van de negentiende eeuw. Rond 1840 hebben de genootschappen hun hoogtepunt gehad, hoewel uit de lijsten van voordrachten van François HaverSchmidt blijkt hoelang er nog in verenigingsverband schrijvers uitgenodigd werden om te komen spreken.¹³

Toch komt dan nog de derde fase van de genootschappelijkheid: het tijdperk van de rederijderskamers, waarin de leden zelf voordragen uit werken van anderen.¹⁴ De bloei moet geplaatst worden tussen 1860 en 1870 (ook 1871 is nog een topjaar). Meer dan 900 kamers zijn er geteld, en waarschijnlijk zijn er nog meer geweest. 'Een ware explosie vindt pas plaats, wanneer in Amsterdam de rederijderskamer Achilles, opgericht in 1846, zich onder leiding van Jacob van Lennep begint te roeren.'¹⁵ Bijna elke stad heeft haar kamer. Hoe zo'n kamer sociaal functioneerde kan vermakenlijk gevolgd worden in het verhaal 'Een Rederijdersavondje' van HaverSchmidt.¹⁶ De rederijdersvoordrachten waren populair als bingo-avonden in een bejaardenhuis. Van den Berg noemt ze de laatste opflikkering van de negentiende-eeuwse sociabiliteit en genootschappelijkheid, een nieuwe variant bestemd voor en omarmd door een minder elitair publiek.

Naar verhouding is er minder bekend over de leeskringen, waarmee de genootschappen aangeduid worden die voor gezamenlijke rekening boeken aanschaffen. Dat heeft deels met de sociabiliteit, deels met spaarzaamheid te maken: boeken zijn duur. Een aantal lezers verenigt zich en koopt voor gezamenlijke rekening boeken aan die dan beurtelings gelezen worden. Vooral romans blijken in de leeskringen aangeschaft te worden. De kopers van boeken geven wel geld uit aan stichtelijke en wetenschappelijke boeken, maar aan fictie blijkt er minder besteed te worden. Dongelmans en Van Zonneveld hebben de sociale structuur van de leeskring laten zien: de kringen waren lokaal beperkt, wat voor de hand ligt, de leden waren of beroepsmatig of via familiebanden aan elkaar gelieerd. Een systeem van boetes reguleerde de ordelijke uitlening. Reglementen van dergelijke leeskringen zijn er wel overgeleverd, maar moeilijker is te achterhalen hoe de keuze van de aan te schaffen werken bepaald werd.¹⁷

Allerlei mengvormen van de literaire genootschappen, zoals die met een bibliotheek en het damesleesmuseum heb ik nog niet ter sprake gebracht. Naar sommige is onderzoek gedaan, naar vele nog niet en voorlopig is er op dit gebied nog geen afsluiting te verwachten. De voornaamste winst van het genootschapsonderzoek is echter wel al geboekt: er is een literatuur-

opvatting in beeld gekomen die voor de tijdgenoten zo vanzelfsprekend was dat er niet speciaal over geschreven werd en die jarenlang niet gezien werd als iets unieks.

2. Uitgevers

Ook lange tijd onzichtbaar gebleven is de uitgever als onderdeel van het literaire circuit. De literair-historici realiseerden zich niet dat er achter vrijwel elk literair werk een uitgever staat die beslist heeft of een werk in de openbaarheid gebracht zal worden en die het al dan niet als een werk van literaire importantie presenteert. Zijn invloed op de literatuur bleef buiten beeld. Pas met de opkomst van het institutionele onderzoek is er aandacht gekomen voor de uitgever. Wat het receptie-esthetisch onderzoek in de jaren zestig en zeventig was, is het institutionele onderzoek in de jaren tachtig en negentig geworden. In het spoor van Bourdieu wordt aangenomen dat verschillende instituties bepalen wat wel en geen literatuur genoemd kan worden. Vanuit de instituties worden er distinctieven uitgezonden naar de deelnemers aan het literaire bedrijf. Op de scholen leren de toekomstige lezers al in een vroeg stadium welke onderscheidingen gewenst zijn om literair competent geacht te worden. De literaire uitgever fungeert als een institutie en hoort dus in de literatuurgeschiedenis thuis.

Ook hier geldt weer, dat dit niet iets specifiek is voor de negentiende eeuw, maar er is in die eeuw zoveel veranderd op technisch gebied, dat er van een revolutie in de boekproductie gesproken kan worden die haar eigen gevolgen heeft. Er is echter een grote achterstand in de beschrijving van de uitgeefgeschiedenis van de negentiende eeuw. Weliswaar is het aantal boekhistorici groeiend en zijn er de laatste jaren veel nieuwe activiteiten ontplooid op het gebied, maar in een paar jaar haalt men niet in wat lang verwaarloosd is. Onder de boekhistorici zelf is er een controverse tussen degenen die via het detail naar het algemeen willen komen en degenen die meer synthetiserend willen werken. De laatste groep is bang dat te veel detailstudies de voortgang blokkeren. Lisa Kuitert schrijft: 'Het maken van fondsreconstructies is momenteel een van de meest populaire onderzoeksonderwerpen onder de nieuwe generatie boekhistorici.' Zij spreekt de vrees uit dat het detail het wint van de brede vragen en grote verbanden: 'Binnenkort is de Nederlandse boekgeschiedenis een dikke stapel fondsreconstructies rijker, maar durft niemand het meer aan om daarin te gaan zoeken naar diepere betekenissen of een bezielend verband.'¹⁸ Toch zijn er van beide richtingen belangwekkende studies uitgekomen die duidelijk maken hoe belangrijk de positie van de uitgever in het literaire proces is. Dat geldt te meer wanneer men let op de specifieke positie van de negentiende-eeuwse uitgever, die niet alleen meestal ook boekverkoper en drukker was, maar tegelijk ook bureauredacteur, fondsredacteur en typograaf, want dit soort gespecialiseerde functies in de uitgeverij bestond nog niet. Overigens is het zeer waarschijnlijk dat er in de vorige eeuw geen

literaire uitgevers waren in de moderne betekenis van het begrip. Mijn indruk is dat de schrijver zijn uitgever in de eerste plaats op grond van zijn locatie uitkoos, en vervolgens niet zozeer op literair overeenkomstige voorkeuren, alswel op sociale overeenkomsten. Kortom: men koos de uitgever met wie men in de sociëteit of het genootschap zat. Want evenals de schrijver was de uitgever een burgerlijke cultuurdrager, wat in die tijd betekende dat men zich verantwoordelijk voelde voor de maatschappij. Of het nu om Westerman, Kruseman, Beijerinck, Bohn, IJntema, Frijlink of Immerzeel gaat, alle belangrijke uitgevers lijken tegelijk ook te functioneren in het intellectuele en sociaal-filantropische debat.

In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn er allerlei ontwikkelingen in de techniek die het oude vak op zijn grondvesten deed schudden. De machinale pers, de rotatiepers, de stereotypie en het fabrieksmatig vervaardigd papier deden hun intrede en vooral het goedkope papier schiep de mogelijkheid voor massaproductie en dus uitbreiding van het leespubliek. Welke strategieën de uitgevers volgden om de producten daadwerkelijk aan de man te brengen, is door Lisa Kuitert onderzocht in verband met de series die in deze jaren uit de grond schoten.¹⁹ De ene ontwikkeling lijkt hier de andere in de kaart te spelen, want de nieuwe schoolwetten van Thorbecke vereisten grote oplagen van schoolboeken, en die konden weer totstandkomen door de veranderde technieken.

Over de literaire boekhandel als onderdeel van het literair communicatieproces kan weinig gezegd worden. De boekhandel speelde in de negentiende eeuw een andere rol bij de verspreiding van het boek dan tegenwoordig. De tegenwoordige stilzwijgende overeenkomst tussen literair competenten over de hiërarchie in de boekhandel, waarbij het Amsterdamse Athenaeum aan het Spui onbetwistbaar aan de top staat, bestond nog niet. De open boekhandel kende men niet in de negentiende eeuw, en veel boeken werden op intekening, dus op bestelling gekocht en vervolgens thuisbezorgd. Waarschijnlijk heeft de boekhandel niet de sociëteitsfunctie vervuld die men nu kent van kwaliteitsboekhandels waar ook presentaties en voordrachten plaatsvinden. Misschien dat die sociëteitsfunctie wel voorkwam bij de leesbibliotheek. Nauw verbonden met het leesbibliotheekonderzoek is de naam van Bernt Luger, die generaties studenten letterlijk liet kennismaken met de leesbibliotheek van Van der Hoek, waarvan hij een grote collectie in de oorspronkelijke bibliotheekbandjes bezat.²⁰

3. De professionalisering van de beschouwers van de letterkunde

Voor sommige vanzelfsprekendheden van de negentiende eeuw moeten onze eigen vanzelfsprekendheden afgeschud worden. Wij weten niet beter of er wordt Nederlands op de middelbare scholen onderwezen door leraren

die daar een beroepsopleiding in de neerlandistiek voor gekregen hebben. Op de traditionele universiteiten wordt neerlandistiek gegeven door hoogleraren en docenten die zelf vroeger Nederlands gestudeerd hebben. Er zijn beroeps critici en beroepsonderzoekers van beiderlei kunne – die laatste constatering is voor ons bijna belachelijk niet ter zake doend.

Dat die hele beroepsgroep uit de grond gestampt is in de negentiende eeuw is eigenlijk ook pas zichtbaar geworden in de laatste decennia. De neerlandistiek begon tweehonderd jaar geleden met de oprichting van de eerste leerstoel Hollandse welsprekendheid (eloquentiae hollandicae) in Leiden. Sinds kort is bekend dat Matthijs Siegenbeek in Leiden niet de eerste was, maar dat een hoogleraar Grieks in Franeker enkele maanden eerder al ‘Nederduitsche taalkunde’ in zijn leeropdracht gekregen had.²¹ De eerste hoogleraren moesten alles zelf maken: programma, leerboeken, edities, woordenboeken, literatuurgeschiedenissen. Wie zich dat realiseert krijgt grote bewondering voor de werkkraft van deze pioniers, want tegen het eind van de eeuw was het er allemaal, inclusief opleidingen voor leraren Nederlands. Alleen het WNT laat zelfs nu nog op zich wachten. In een artikelenreeks van George Vis en in de dissertatie van Evert Wiskerke zijn de wankelende stappen van een aantal van de eerste literair-historici gevolgd.²² In Utrecht is het duo Kloek & Mijnhardt onlangs begonnen met een groot onderzoeksproject naar het eerste onderwijs in de Nederlandse letterkunde. Hoe groot de invloed van de negentiende-eeuwse letterkundigen (in de zin van literair-historici) is geweest laat zich aflezen aan het canononderzoek. Het is duidelijk dat de canon zijn beslag kreeg in de negentiende eeuw – en dat wat toen vastgelegd werd nog steeds dominant is. Het onderwijs had behoefte aan een canon – die werd eerst in de literatuurgeschiedenissen gedistilleerd, waarna de edities volgden, veelal in reeksen speciaal voor het onderwijs. De editoren werden weer geronseld uit de groeiende groep van professionele letterkundigen. Tegen het einde van de eeuw was de beroepsgroep van de literair-historici zo bekwaam geworden, dat hun producten heden ten dage nog steeds geraadpleegd worden.

De kritiek was lang in handen geweest van toevallige beoordelaars, tot Potgieter en Bakhuizen van den Brink hun eisen aan de recensenten gingen opleggen. De studie van *De Gids* en haar programma door Remieg Aerts laat zien hoe gedreven Potgieter en de zijnen werkten aan wat zij als vooruitgang van hun tijd beschouwden.²³ Voortbouwend op het werk van Potgieter en Bakhuizen van den Brink bereikt Busken Huet als eerste beroeps criticus in Nederland een standaard die nog steeds als model geldt.

Dat de nieuwe beroepsgroep in den beginne volstrekt gesloten was voor vrouwen mag ons, nu we oog beginnen te krijgen voor de vanzelfsprekendheden van de tijd, niet verbazen. Zolang de universiteiten gesloten bleven voor vrouwen, was er geen literair-historica. Wie met de eer mag gaan strijken de eerste vrouwelijke criticus en de eerste literair-historica te zijn, moet nog vastgesteld worden.

4. De schrijvers

Misschien zou men denken dat de negentiende-eeuwse schrijvers althans de aandacht hebben gekregen die zij verdienen. Zij lijken de meest zichtbare groep in het literaire veld te zijn, waar onder invloed van de positivistische literatuurbeschouwing voldoende aandacht heenging. De tachtigers profiteren op dit moment volop van de toegenomen aandacht voor het genre van de biografie: Van Eeden, Gorter, Henriëtte Roland Holst, Lode-wijk van Deijssel en Herman Heijermans hebben recent voortreffelijke biografieën gekregen.

Toch blijkt ook hier dat het zichtbaar worden van de vanzelfsprekendheden tot een andere benadering leidt. Op twee aspecten die over het hoofd gezien zijn wil ik nader ingaan: de functieopvatting van de schrijver en zijn professionalisering, die samenhangt met honorering en kopijrechten.

De literator van de negentiende eeuw is een publieke moralist in de betekenis die Remieg Aerts eraan geeft. De schrijvers zagen de literatuur als een middel om de maatschappij vooruit te helpen. Dat betekent dat de schrijver ook in het openbaar optreedt als er verbeteringen nodig zijn of tot stand gebracht zijn. Jacob van Lennep, Jan Pieter Heije, J. Hasebroek en J. Kneppelhout zijn initiatiefnemers bij grote vooruitgangprojecten. Filantropie en het schrijversschap gaan hand in hand. Of het nu om het standbeeld van Rembrandt of de aanleg van waterleidingen gaat, of het een inzameling voor watersnoodslachtoffers of voor de vrouw van Multatuli betreft: de schrijver is erbij en schrijft erbij. Het genre van de gelegenheids-poëzie dat altijd zo meewarig bekeken is, verdient het beoordeeld te worden op zijn eigen merites. De liefdadigheidsuitgaven zijn geen randverschijnsel, maar geven aan hoe de schrijver zijn functie zag. In dit verband is de recente discussie over de domineedichter, zijn opkomst en ondergang door Jan Bank en David Bos in ons lijfblad illustratief.²⁴ In de literatuur die de functie van levensbegeleiding heeft gekregen voor de postrevolutionaire burger, laat de domineedichter of de predikantprozaïst zien waar de waarden van het leven moeten liggen, en in zijn voetspoor treedt de verantwoordelijke 'lekedichter'. Die functie verliest de literatuur steeds meer in de tweede helft van de negentiende eeuw. Parallel daarmee loopt de vermindering van de status van de predikant.

In de fase van het vooruitgangdenken is de schrijver voor zijn inkomsten gewoonlijk onafhankelijk van de literatuur. Misschien kan hij zich juist zo idealistisch opstellen omdat hij niet hoeft te leven van het schrijven. Het is lange tijd ongebruikelijk geweest de honorering van schrijvers in de literatuurgeschiedenissen te betrekken. Zulke banaliteiten als geld werden geacht geen rol te spelen in de literatuur. Een naoorlogse editeur van brieven van Multatuli verdonkeremaande nog met het grootst mogelijke gemak alle passages over honoreringen, in de vooronderstelling dat daar toch niemand in geïnteresseerd kon zijn.²⁵

Sinds de institutionele aanpak is er ook aandacht voor de materiële kant van de schrijverij. Want al zijn er zeker ook in vroeger eeuwen broodschrijvers geweest, een echte beroepsgroep ontstaat er pas in de tweede helft van de negentiende eeuw.²⁶ Overheidssubsidie voor de letterkunde was er in zeer beperkte mate geweest vanaf de tijd van koning Willem I. Alleen producten die god, vaderland en oranje dienden konden wel eens op een lichte vorm van steun rekenen. Aan zeer belangrijke schrijvers die in behoeftige omstandigheden gekomen waren, zoals de blinde dichteres Petronella Moens en de gefrustreerde banneling Willem Bilderdijk, werd ook wel een jaargeld toegekend, maar dit ging steeds om incidentele toekenningen.²⁷ Dit zijn slechts een paar feiten die bekend zijn geworden, maar verder moet geconstateerd worden dat op dit gebied nog heel weinig onderzocht is. We lijken wel een beetje vies van onderzoek naar geld.

5. De literatuur

Te lang is de literatuur uit de negentiende eeuw beoordeeld door de tachtigersbril en vanuit het idee dat moralisme in de literatuur verwerpelijk is. Dat de beoordelaar zich daarbij zelf een moralistisch oordeel aanmatigde, besepte hij niet. Slechts langzaam maar zeker begint door te dringen dat het oneigenlijk is om de literatuur te veroordelen omdat die iets vertoont dat toentertijd als een eigenschap van literatuur gezien werd. Het is alsof men de kip verwijt dat ze een ei legt. Sinds de voortreffelijke dissertatie van Ellen Krol blijkt het ook mogelijk te zijn niet-moraliserend over de moraliserende literatuur te spreken. De poëzie die in de eerste decennia in de smaak valt is de zogenaamde huiselijke of utilitaire poëzie. Krol beschrijft de waardering daarvan in de literaire tijdschriften tussen 1800 en 1840.²⁸ De poëzie en de literaire kritiek in die jaren is sterk verbonden met de ontwikkeling van het nationale denken. De poëzieopvatting is afhankelijk van maatschappelijke factoren. Weliswaar is het raken van het gevoel het doel van deze poëzie, maar dit gevoel moet geraakt worden om er een maatschappelijke doelstelling aan vast te kunnen haken. Deze poëzie staat in dienst van de vervolmaking van de Nederlandse burger. In de poëzie wordt het volkskarakter uitgedrukt, en het Nederlands volkskarakter steunt op de drie pilaren van huiselijkheid, godsdienstigheid en vaderlandsliefde.

Het ontstaan van de huiselijke poëzie heeft direct te maken met de ontwikkeling van een nationaal gevoel in Nederland. In de Franse tijd zou er een nationale gevoelsgemeenschap ontstaan zijn die een vruchtbare voedingsbodem kweekte voor de huiselijke poëzie, maar tegelijkertijd deze poëzie ook gebruikte voor eigen doeleinden. De dichtkunst heeft de opdracht om de huiselijke volksaard van de Nederlander in stand te houden en die in het kleinhuiselijk geluk bezingen, anderzijds moest in het bezingen daarvan het nationale geluk bevorderd worden.

In deze functieopvatting was het voor de lezer en de schrijver van de

negentiende eeuw een uitgemaakte zaak dat bepaalde zaken niet in de literatuur thuishoorden. Er worden veel kinderen geboren in negentiende-eeuwse boeken en er wordt goed gegeten, maar seksualiteit of stoelgang komen niet voor in de literatuur. In de hele productie van mevrouw Bosboom-Toussaint, die toch vrouwelijk gestemd is en die vrouwelijke hoofdpersonen met een verfijnde pen beschrijft, komen geen toespelingen voor op lichaamsdelen die zich tussen enkel en borst bevinden. Kleding wordt tot in details beschreven, maar over ondergoed horen we nooit iets. In de boeken van Jacob van Lennep, die toch echt wel van wanten wist, zijn er geen directe toespelingen op seksuele daden. Bepaalde werkelijkheidsgebieden waren uitgesloten van de literatuur. Terwijl de brieven van schrijvers verrassend openhartig zijn, lijkt men in de literatuur niet eens op het idee te komen een vrijerij te beschrijven. Als een schrijver dan toch een stapje verder ging dan gebruikelijk was, excuseerde hij zich uitvoerig en legde uit waarom hij de lezer in een bordeel voerde, zoals Jacob van Lennep in *Klaasje Zevenster* deed. Wanneer het een uitgemaakte zaak is dat literatuur een hoger doel dient, dan hoort het banale daarin niet thuis. Het is te vanzelfsprekend om er aandacht aan te besteden.

De socioloog Hofstede noemt de hedendaagse Nederlandse samenleving gefeminiseerd. De burger wordt door talloze instanties vertroeteld, opgevangen en ontzien. Misschien is dit proces in de negentiende eeuw wel aangezet door de filantropische schrijver, die zich verantwoordelijk voelde voor het welzijn van de maatschappij. Literatuur was niet meer het achtende-eeuwse spel tot nut en vermaak. Literatuur was een leefwijze.

Noten

- 1 Vgl. R. Darnton, 'Wat is de geschiedenis van het boek' in: R. Darnton, *De kus van Lamourette* (Amsterdam 1990) 103-126; C.J. van Rees en G.J. Dorleijn, 'Literatuuropvattingen in het literaire veld: over de integratie van twee benaderingen' in: *Spektator* 23/2 (1994) 91-114.
- 2 Met deze grove indeling wil ik slechts het voornaamste onderzoek in samenhangende velden onderbrengen. Voor een verfijnde analyse van het negentiende-eeuwse socio-systeem zou wellicht het model van Siegfried Schmidt, zoals gepubliceerd in *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert* (Frankfurt 1989) kunnen dienen.
- 3 Dit opstel is onlangs herdrukt in de verzamelbundel: Bernt Luger, *Wie las wat in de negentiende eeuw?* (Utrecht 1997).
- 4 Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995).
- 5 R. Engelsing, *Der Bürger als Leser* (Stuttgart 1974).
- 6 J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw' in: W. van den Berg en P. van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw* (Utrecht 1986) 69-91; J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie' in: J. Goedegebuure (red.), *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenenveertigste filologencongres* (Tilburg 1993) 211-224; J.J. Kloek, 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw' in: *De achttiende eeuw* 26 (1994) 177-191; Han Brouwer, op. cit.
- 7 Dick van Lente, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw' in: *Bladeren in andermans hoofd. Over lezen en leescultuur* (Nijmegen 1996) 246-263.
- 8 Zie Marita Mathijssen, *Gij zult niet lezen. De geschiedenis van een gedoogproces* (Amsterdam 1996) (Vijfde Bert van Selm-lezing).
- 9 Dennis Schouten, *Duivelse boeken. Twee eeuwen griezelliteratuur in de Lage Landen: een bibliografie*. Met een inleiding door E.C. Bertin (Den Haag 1997).
- 10 Han Brouwer, op. cit., 292.
- 11 C.B.F. Singeling, 'Genootschappen en genieën' in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofddred.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 378.
- 12 C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991); W. van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw' in: W. van den Berg en Peter van Zonneveld (red.), op. cit., 12-45; W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus' in: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen 1984) 151-170.
- 13 Zie Dik Zweekhorst, 'Overzicht van François HaverSchmidts voordrachten' in: *De negentiende eeuw* 18 (1994) 87-96 (François HaverSchmidt en zijn tijd).
- 14 Zie hiervoor het themanummer *Rederijkers op rij van De negentiende eeuw* 16 (1992).
- 15 Zie W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', 167.
- 16 In: François HaverSchmidt, *Winteravondvertellingen* (Amsterdam 1994) 56-87.
- 17 B. Dongelmans, 'Over intekenaren, kopers en lezers. Een zoektocht naar het Leesgezelschap te Nieuwenhuis' in: *De negentiende eeuw* 14 (1990) 189-204; P. van Zonneveld, 'Het leesgezelschap Miscens Utile Dulci te Leiden in de periode 1830-1840' in: W. van den Berg en Peter van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw*, 92-103
- 18 Zie Lisa Kuitert, [Recensie] in: *De boekenwereld* 10 (1993-1994) 95.
- 19 Lisa Kuitert, *Het ene boek in vele delen* (Amsterdam 1993).
- 20 De Van der Hoek-collectie van Bernt Luger is geschonken aan de bibliotheek van het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam.
- 21 Jan Noordegraaf, 'Het begin van de universitaire neerlandistiek: Franeker 1790?' [E. Wasenbergh] in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 2 nr. 2, 43-53.
- 22 Zie o.a. G.J. Vis, 'De professionalisering van de neerlandistiek' in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*, 395-402; G.J. Vis, 'De jongste van de klas. L.G. Visscher (1797-1859): tussen literatuur en wetenschap' in: *De negentiende eeuw* 19 (1995) 97-108; G.J. Vis, 'Van

- Groningen tot Luik. De beginjaren van het academisch handboek voor Nederlandse letterkunde en welsprekendheid' in: *De negentiende eeuw* 12 (1988) 180-204; E. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813* (Hilversum 1995).
- 23 Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).
- 24 Jan Bank, 'Afscheid van domineesland' in: *De negentiende eeuw* 20 (1996) 229-246; David J. Bos, '“Dienaren des Woords”. Godgeleerden in de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde' in: *De negentiende eeuw* 21 (1997) 153-182.
- 25 Vgl. Multatuli, *Briefwisseling tusschen Multatuli en G.L. Funke 1871-1885*. Uitgeg. door G.L. Funke (Amsterdam 1947).
- 26 Vgl. Lisa Kuitert, 'In den beginne was de schrijver. Maar dan? De beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek' in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994) 89-106.
- 27 Marita Mathijssen, 'Literaire subsidies in de negentiende eeuw' in: *Nederlandse letterkunde* 1 (1996) 84-101.
- 28 Ellen Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840* (Hilversum, Verloren, 1997).